

AZ OROSZ ORTHODOX EGYHÁZ A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELETŐL AZ ÁLLAMEGYHÁZ KIALAKULÁSÁIG

A hagyomány szerint Vladimir kijevi fejedelem 988-ban vette fel a kereszténységet és elterjesztette népei között. Az ezeréves forduló adta az indítékot, hogy a megtett utat áttekintsük, különös tekintettel az állam és egyház történelmi kapcsolatainak alakulására. A terjedelem korlátaiból adódik az áttekintés vázlatos jellege, és a témának a 18. század végén történő lezárása. A felhasznált irodalom jegyzéke a nálunk elérhető munkák szűkös jellegét fejezi ki, de a téma iránt érdeklődők számára további tájékoztatást adhat.

A kijevi Rusz és a Bizánci Birodalom

Az európai feudalizmus kialakulásának eltérő típusaiban meghatározó szerepe volt annak, hogy a kontinens különböző területein germán és szláv törzsek a Nyugaton felbomló, de Keleten továbbélő Római Birodalom hagyományait – gazdasági-jogi rendszerét – mennyiben tudták beépíteni átalakuló társadalmi formájukba.

Európa keleti – a Ladoga, Észak és Nyugati Dvina, valamint a Dnyeper folyók – területén élő szláv törzsek a normann-varég vezérek és fegyveres kíséretük által szervezte a 8. század végétől egy prefeudális állam kereteit alakították ki. A terület a Bizánci Birodalom vonzáskörébe tartozott, mind a javak megszerzésére törekvő, Bizáncot ostromló harcosok, mind a Bizánci Birodalomnak a határterületein túl élő barbár népeket kezelni-leszerelni törekvő politikája szempontjából.

A Bizánci Birodalomnak változatos módszerei voltak az államot veszélyeztető népcsoportok megnyerésére, felhasználására, amint ezt a Balkán félszigetre betelepült szlávokkal kapcsolatban is alkalmazták. Valószínű, hogy a 8. századtól erősödő arab támadások tették szükségessé a szláv etnikummal kapcsolatos differenciáltabb politika kialakítását, a keresztény missziós tevékenységet a bolgárok lakta területen. A szlávok között is megvolt a készség a kereszténység felvételére, amit a Konstantinápolyban megjelent morva követek kérelme is jelez, akik hittérítőket kértek – és Konstantin személyében kaptak is 862-ben.

Konstantin-Cirill és Metód hittérítők tevékenysége a morva és bolgár szlávok körében közismert, valamint az is, hogy nevükhöz fűződik a szláv írásbeliség kialakítása. Az viszont kevésbé ismert, hogy a szlávok első ismereteiket a krími görök kereskedőktől szerezhették a keresztény vallásról. A kereskedők nyomában a hittérítők is megjelentek, nemcsak a „ruszok”, hanem a kazárok földjén is. Egyháztörténelmi szerzők (pl. Kartasev) 862-re teszik orosz földön az első püspökség kialakítását, ami a kijevi fejedelemektől függetlenül jött létre – sőt Oleg fejedelem Bizánc ellen vonuló hadai ezt még tönkretették.

A diplomáciai kapcsolatok felvételére utal Olga fejedelmű bizánci útja és megkeresztelkedése 955-ben. Kijevben az általa emelt templomban temették el, majd hamvai fölé unokája, Vladimir építtette az első kőtemplomot – a Tized-templomát, amely

később Vladimir temetkezési helye is lett. Vladimir számára viszont már többet jelentett a kereszténység felvétele, mint a diplomáciai kapcsolatok erősítését Bizanccal.

A hatalmukat kiépíteni törekvő kijevi fejedelmek nemcsak külsőségekben tekintették példának a bizánci császárok udvarát, hanem a velük kialakítandó családi kapcsolatokkal saját hatalmukat is legitimálták. A kereszténység felvétele ebben a folyamatban az új renدهz történő csatlakozást jelentette, ami meghatározóan befolyásolta a formálódó feudális rend társadalmi kereteit, jogrendjét a fejedelmi udvartartás szokásait, és új tartalmat adott a társadalmi szabályoknak.

A kereszténnyé váló szlávok a Bizánci Birodalom számára a hatalom befolyása alatt álló terület kiterjesztését jelentették. Már a missziós munka kiterjesztése sem tekinthető egyszerű hitbuzgalmi tevékenységnek, ahogy a római egyház hittérítői is a pápai befolyás növelésének úttörői voltak. A keresztény egyház keleti és nyugati hittérítő tevékenysége között azonban már a 8-9-ik században nyilvánvaló volt az a különbség, hogy a Bizánci Birodalom befolyása alá eső területen az egyház a császár védnöksége alá tartozott, és az általuk szervezett püspökség a birodalom érdekeit képviselte. Az egyház szervezeti felépítése is az államigazgatás rendszerét követte, és az idegen területeken kialakított egyházi igazgatás csak a feudális állam megerősödése nyomán igyekezett önállósulni.

A kereszténység felvételéhez és Vladimir kijevi fejedelem (972–1015) megkereszteléséhez többféle legenda fűződik. A történeti leírások alapján a fejedelem szuverén uralkodó, aki hatalma és az új viszonyok megszilárdítása érdekében szükségesnek tartotta a dinasztikus kapcsolatok változtatását. (Vladimir és elődei a varég törzsekből választottak feleséget – Vladimir anyja, Malfreda, Szvjatoszláv sok felesége közül normann eredetű volt, és a saga szerint maga is keresztény.) A 11. század feljegyzéseit felhasználó és a 12. század elején formába öntött Óskronika nyomán alakult ki az ifjúkori szertelenségeivel szakító, ájtatos keresztény uralkodó, szent Vladimir képe. De emlegetik Vladimir anyjának és Olaf nevű rokonának hatását is, aki Bizánccban járván, maga is keresztény lett. Vannak olyan feljegyzések, hogy Vladimir 987-ben saját házában, Vasziljevben megkeresztelkedett, a császári hercegnő kezének elnyerése érdekében. Ezek szerint a korszuni hadjárat csak kikényszerítette a bizánci császár házassági ígérését. A körülmények és az évszámok pontatlansága másodlagos jelentőségű a fejedelem tudatos felismerése mellett, ami a dinasztikus kapcsolat kialakítását és a kereszténység felvételét, a feudális rendbe való beilleszkedést és a fejedelmi hatalom pozíciójának megszilárdulását jelentette.

Bár az uralkodó megkeresztelése kényszerítő példaként hathatott a fejedelem környezetére, nyilvánvaló, hogy a kereszténység tömeges elterjedése és az életformát befolyásoló hatása igen lassan terjedt, amint ezt Bahrusin, Kartasev és Klujcsevskij tanulmányai is aláhúzzák. Ennek okát a törzsi közösség lassan oldódó elkülönülésében kell keresni, amely megőrizte a régi kultikus hagyományokat. Az elkülönült területeket átfogó államrenddel együtt fellépő egyház viszont az isteni és fejedelmi hatalmat összefogó tanításaival és szervezetével olyan erőt képviselt, amilyennel a régi hitet megszemélyesítő táltos nem rendelkezett. Volt más ellentmondás is! Mert bár a keresztény hitet és az életforma normáit érthető nyelven közvetítették, a bizánci társadalom viszonyaira formált hit tételei a fejletlenebb viszonyok között visszhangra nehezen találtak. Így a vjaticsok, radimicsek hitetlenségét Vladimir Monomachnak a 12. század

elején csak fegyveres erővel sikerült megtörni. Vladimir fejedelem „a városokba templomot és papot állított, és az embereket keresztelésre vezették minden városban és faluban” (Kartasev – I. 149. old.). A fejedelmi központokban püspökségek alakultak, és ezek vezették a keresztelést. Így Novgorodban Joakim püspök keresztelő „hadjárataival” 991-ben a nép szembefordult, és a város ezredését druzsinájával együtt az erődbe kényszerítette. Viszont a 12. században már a fejedelmi központok területi terjeszkedésével párhuzamosan folyt a hit terjesztése, aminek bázisát a kiépülő monostorok jelentették. A katonai kolonizáció vitte a kereszténységet a balti finnekhez, lettekhez. Jaroszláv Vszevolodovics az 1227-es hadjárata idején például a karéleket, kevés kivétellel, kereszténységre hajtotta.

Az egyházszervezet kiépítését Vladimir nem szorgalmazta, mert felismerte, hogy ezen keresztül a bizánci befolyás erősödésétől kell tartani. Az első püspökségeket Novgorod, Csernyigov és Rosztov tartományi központokban alakították ki, majd a fejedelmi birtokok önállósulásával a püspökségek száma emelkedett.

A tatár támadás előtt 15 püspökség alakult ki, amelyek megőrizték szerepüket a későbbi időkben is. Az első püspökök Bulgáriából és Korszunból jöttek, de a hazai származású utánpótlást más a kijevi Barlangkolostor és más rendházak biztosították. Érdekes viszont, hogy Novgorodban a korszumi Joakim utáni hosszú ideig a világi papság sorából választották a püspököt.

Az első metropolitát Kijevbe 1037-ben a konstantinápolyi patriárka nevezte ki Feopemt személyében, ami a bizánci befolyás erősödését jelezte. Ekkor indult a Szent Szófia székesegyház és a város fényét emelő paloták építése, ami az évkönyvekben a korábbi események háttérbe szorításával nagyobb szerepet kapott. Az orosz püspökök és monostorok vezetőiben megvolt a görög-bizánci befolyással szemben az ellenállás. Ennek erejét mutatja, hogy 1051-ben Jaroszláv összehívta a püspököket a Szent Szófiában, és az orosz Ilariont emelték metropolitának. Jaroszlav halála után 1055-ben újra egy görög – Efreml került a metropolita székbe.

Az egyházi rend utánpótlása főleg a világi papok fiaiból történt, ami nem törte meg a társadalmi hierarchia rendjét és megkönnyítette az egyházi szervezetbe történő beilleszkedést. A kereszténnyé vált országban egyre nagyobb volt a világi papság iránt az igény. A fejedelmi kíséret felső rétegében – a feudális arisztokrácia soraiban szokássá vált, hogy saját templomot építettek. Vladimir uralkodásának végén a Kijevben járt Merseburgi Titmár már 400 templomról tesz említést a városban. A Levrentyij-féle évkönyv pedig az 1124. évi tűzvészkor 600 templom pusztulását említi. A házi papokat a földesurak esetenként saját szolgikból választották, ami még a vladimiri és moszkvai fejedelemség korában is gyakorlat volt. Erre utal German konstantinápolyi patriárkának a kijevi metropolitához írt levele 1228-ból. A patriárkának tudomására jutott, hogy egyesek holopjaikat, vagy vásárolt foglyukat írásra tanítják és a püspökkel felszentelik, de előzőleg fel nem szabadítják őket. Az egyház szűgyene, hogy ezeket a felszentelés után rabnak nevezik – írja a patriárka.

A templomok fenntartásának módjáról kevés utalás van a kijevi korszakból. 1037-ből említik a visgorodi Borisz-Gleb templom alapítását Jaroszláv fejedelem tizedével, de nem lehet tudni, hogy ez egy mellérendelt birtok járadékát, vagy pedig a város fejedelmi adóinak tizedét jelenti-e. Voltak templomok a püspökségek anyagi támogatásával, de a többséget a fejedelmek támogatásával tartották fenn. Még a 17. századból Kotosihin leírása is arra utal, hogy a moszkvai Kreml templomait az Udvari Hi-

vatal tartja fenn. Mivel az egyházi tized, mint általános feudális járadék, a Kijevi Ruszban, de az orosz egyház későbbi szakaszában is ismeretlen, a világi papságot a hívek adományai (= „kosár” az ünnepek előestéjén), a húsvét–karácsony és Péter-napi adományok, az esetenkénti szolgáltatások díjai tartják fenn, valamint a parókiához kapcsolt ingatlan jövedelme, de ez utóbbi igen esetleges volt. Ha a pap állami adóval terhelt telket kapott, a föld után a parasztokhoz hasonlóan adózott. Majd csak a 17. század végén rendelkeznek arról, hogy a világi papságot megfelelő földdel kell ellátni a szolgálati helyén, de a rendeletnek még a harcos patriárkák sem tudtak teljesen érvényt szerezni. A szűkös anyagi bázisra is visszavezethető a világi papság – főleg az alsópapság – kiszolgáltatott helyzete.

Az állam és az egyház viszonyában többször történik hivatkozás arra, hogy a papság nemcsak a szláv nyelvű Bibliát – és ezzel az írásbeliséget vitte a Kijevi Ruszba, hanem vitték magukkal az egyházi törvénykezésben használatos törvénytár (Monokanon) fordítását is, amely a bizánci törvényeknek főleg a család- és tulajdonjog területén alkalmazott kivonata volt. Kljucsevszkij a *Kormcsaja knyiga* néven ismert és már a Kijevi Ruszban használt Vezérelvek-gyűjteményét egyházi közvetítéssel meghonosított szabályzatnak tartja. Szerinte a szokásjogon alapuló Russzkaja Pravda is gazdagodott a bizánci törvénykezés hatására (pl. a bizonyítási eljárásnál a tanúállítást kötelezettsége), de az egyházi szabályzatok is a bizánci törvénykezés utánezatai a 11–12. században. Alkalmazásuk feltételei elmaradtak a bizánci társadalom fejlettségének színvonalától, de az esetlegességtől elhatárolták, és általánossá tették a jogrend szabályait. Rosztiszláv szmolenszki fejedelem 1150-ben kiadott oklevele meghatározza például, hogy a püspök a fejedelemmel együtt ítélkezik: a válás, a többnejűség, a tiltott rokoni fokon kötött házasság, a leányok elrablása (szöktetése), a pogányság a nők között előforduló veszekedés és ehhez hasonló ügyekben. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kijevi Rusz hanyatlásával és a részfejedelmi hatalom erősödésével nem maradt tere az együttműködésnek, mert a püspökök ki voltak szolgáltatva a fejedelmek önkényének. Arra viszont sokféle utalás van, hogy a fejedelmek között folyó villongások idején a püspökök jártak „követségben” a megbékélést vagy egyéb ügyek megoldását egyengetve.

Ezt a közvetítő szerepet az egyház a tatár hódítás idején is megőrizte. Sőt, a válási türelem jegyében a kijevi metropolita kiváltságlevelet kapott Mengi Temúr kántól, így az egyház viszonya a tatárokkal hamarabb rendeződött, mint a levert fejedelmek és a kánok közti kapcsolatot.

Az orosz egyház a központosítás idején

A tatár uralom visszavetette az orosz területek fejlődését, és konzerválta a széttagoltság viszonyait. Amíg a részfejedelmek megosztásának és felhasználásának rendszere ki nem alakult, a kijevi metropolita volt a feudális hatalom jogfolytonosságának képviselője. A kiváltságot adó „járlik” már a 13. század második felében biztosította az egyházfő szabad mozgását, az egyházi birtokok adómentességét. A 14. században kialakultak a tatár hatalommal való együttélés formái és a részfejedelmek harca a fennmaradásért, az előnyöket biztosító nagyfejedelmi pozíció megszerzéséért. A moszkvai fejede-

lemség kiemelkedése köztudott ebben a folyamatban. Célratóró politikájukat dicséri a kijevi metropolitákkal kialakított kapcsolat, a birtokadományok. A metropoliták váltakozva hosszú időt töltöttek egy-egy orosz püspökség birtokán. Amikor Feognoszt halála után (1352) Alekszej a metropolita székbe került, az ifjú Dimitrij nagyfejedelem nagykorúságáig a gyakorlatban maga irányította a moszkvai fejedelemséget. Az egyházi ügyekben többször járt diplomáciai küldetésben a Horda és Konstantinápoly között. Alekszej „minden oroszok és a nagyfejedelemség metropolitájának” tekintette magát. Székhelyét Kijevből a vladimiri püspökségbe tette át, a püspökség székhelye pedig Suzdalba került. Végül kimondta a metropolita Moszkvába történő áthelyezését is.

Az egyház központjának Moszkvába történő áthelyezése erősítette meg a központosítás pozícióit, de ellenállást váltott ki a litván fejedelemségben. A litván fejedelemség hatalma alá vonta a Dnyeper vidék területét Kijevvel, a nyugati orosz területek lakosságát és valamennyien az orthodox kereszténységét követték. Alekszej halála után megindult a versengés a litván és moszkvai jelölt kinevezéséért, míg végül a konstantinápolyi patriarka Kiprian bolgár jelölt mellett döntött, akit Moszkvában litván-barátoknak tartottak, és csak 1390-ben tudta elfoglalni székét Moszkvában. Az Alekszej által összefogott egyházszerkezet és gazdaság a 12 éves intervallum idején csaknem tönkrement, a metropolita szolgáló népeit a fejedelmek és bojárok igyekeztek kisajátítani. Az egyházi vezető tekintélyét csak a Kipriánt követő Fotij metropolita (1409–1431) tudta helyreállítani, aki megtalálta az egyensúlyt az egyház, a nagyfejedelem és bojárság között. A helyzetet az is jó irányba befolyásolta, hogy a moszkvai és litván fejedelemség között házassági kapcsolattal megjavult a viszony. Fótij után újabb versengés indult a metropolita székért, amit Konstantinápolyban az orthodox egyháznak később sok zavart okozó görög Izidor kinevezésével hidalnak át (1435).

1453-ban Konstantinápolyt elfoglalták a törökök, ami felerősítette Róma egységesítő törekvéseit. A lengyel nemesség birtokszerző politikája fokozatosan a litván területek felé fordult, de a litván nemesség felső rétege sem idegenkedett a két állam szövetségének a közös uralkodó személyén túl unióvá változtatásától. Az érdeellentétek kieleződése egyházi vonalon abban mérhető le, hogy az Izidort követő Joan metropolita után (1448–1461) —, aki utolsónak nevezte magát kijevi és egész Oroszország metropolitájának — a kijevi és moszkvai egyházszerkezet szétvált, amivel a moszkvai egyház a központosítás útján haladó Moszkvai Állam nemzeti intézménye lett.

Az egyház nemzeti szerepe nem változott, de hatalma, tekintélye attól függött, milyen mozgásteret engedélyeztek számára az orosz egység kialakításában élen járó uralkodók. A politikai vezetés elsőségére és az egyház szerepének háttérbe szorulására mutat az a tény, hogy 1586-ig a moszkvai egyház élén 14 metropolita váltotta egymást, de közülük csak 5 metropolita maradt hivatalában haláláig. A többit vagy eltávolították, vagy „önként vonult nyugalomba” valamelyik monostorba.

Egy szláv politikai egység és egy nemzeti egyház kialakításának törekvése egybeesett a Bizánci Birodalom elbukásával, amelynek örökségét — az igaz hit tisztaságának védelmét — III. Iván (1462–1505) politikai feladatként is felvállalta. Ezért is érthető, hogy a litván fejedelemséggel szövetkezni akaró novgorodi városvezetés ellen 1471-ben már a „pravoszlávia védelmében” indított hadjáratot. Amikor végül is a város felett győzedelmeskedett, a vele szembekerülő bojárság és a novgorodi püspökség vagyonát

szekularizálta. A bizánci császár családjából származó Szofiával kötött házassága a kortársak szemében is a Bizánci Birodalom örökösévé tette III. Ivánt.

III. Ivan változatos eszközökkel folytatta központosító politikáját, nagyfejedelmi hatalmának a részfejedelmek felett történő elismerését, amivel utóbbiak a tartományi előljárók szintjére süllyedtek, földjeiknek csak egyrészt kezelhették családi örökbirtokként. A földtulajdon átrendeződése és a nagyfejedelem szolgálóinak beneficium jellegű adományozása a bojárság körében a létbizonytalanság érzését keltette. A birtokok menekítésének egyik útja volt az egyházi alapítás – a monostorok szervezése, vagy meglévő monostoroknak a birtok adományozása és a családnak, mint eltartottnak (akiket az egyházi birtok népei közt árváknak neveztek) a védelem alá helyezése. A 15–16. században a monostorok száma és birtokaik súlya jelentősen megnövekedett. A központosítás során felmerült problémák között III. Ivánnak már számolnia kellett az egyház növekvő politikai és gazdasági erejével.

A Moszkvai Állam – ahogy az egyesített területeket a 15–17. század folyamán nevezték – nem volt elzárva az európai eszmei áramlatok elől. Így természetes, hogy a hatalommal elégedetlen rétegek, csoportok a kor szellemében fogant „eretnek” nézetekkel azonosulva is kifejezték az uralkodóval szembeni ellenállásukat. Az eretnekmozgalmak 13. századvégi és 15. századi megnyilvánulásai mögött N. M. Nikolszkij a földbirtokért folyó harcot emeli ki, aminek politikai vetülete a nagyfejedelem, III. Iván egyeduralkodóként történő elismerése – vagy annak tagadása. Ez utóbbi az egyház hatalmának elsőségét fejezi ki az uralkodó felett.

Az első eretnek tanításokat Pszkov, Tver, Novgorod városi lakosai terjesztették, a *sztrigolnyíkok*, akiket valószínűleg mesterségük nyomán (sztrigalja szukna) posztónyíróknak nevezhetnénk, és a flagelláns eretnekséghez hasonlíthatók. A 15. században a jelzett városoknak a nyugati területekkel kialakult kapcsolata nyomán jelentkezett az egyházi hierarchia – az apostolok tanításának és kinyilatkoztatásoknak a tagadása, de határozott alakot a mozgalom csak a 15. század utolsó negyedében nyert. A novgorodi szekta tagjait *zsidózóknak* nevezték, akik kézművesek, írástudó papfiak voltak, akik ismerték az egyházi írókat, a logikát, kabbalisztikát. Tagadták az egyházi hierarchiát, a vagyonygyűjtést, amivel szembe kerültek a novgorodi egyházzal és bojársággal, vagyis a nagyhatalmú városköztársaság vezető rétegével. A szembenállás teremtette meg a szövetség lehetőségét a zsidózók, III. Iván és az egyeduralkodó Zoszima metropolita között. A novgorodi vezetés III. Ivánban látta az antikrisztust, akinek megjelenése a világ végének 1492-re történő eljövételét jelezte, ami orthodox egyház időszámítása szerint az akkor beköszöntő 7000. évben fog megtörténni. A zsidózók szerint nemcsak az időszámítás hibás (vagyis a világ teremtésétől Jézus születéséig nem 5508 év, hanem csak 4758 év telt el), hanem az égi királyság eljövételét, a szentháromságot és a feltámadást is tagadták.

III. Iván Novgorod elleni harcában felhasználta az eretnekmozgalmat, amely érvet és bázist adott az érsek leváltására, az egyház és a bojárok vagyonának kisajátítására. Az eretnek vezetőket, Alekszejt és Deniszt udvari pappá nevezte ki Moszkvában (1478), és ezzel átplántálta az eretnekséget a fővárosba. Itt a tanítások új alapokon terjedtek, és a monostorok birtokai kerültek a támadás középpontjába.

Moszkvában az eretnekség, az állam és egyház ellentétei a szerzetesrendek ellentétében is kifejeződtek. A kiejvi Ruszban a monostorok nagyobb része a fejedelmek és a bojárság támogatásával alakult, a Jaroszláv fejedelem által 1037-ben alapított

Szent György monostor példájára. Ezek imahelyekként létesültek az alapító lelki üdvének elnyerése érdekében. A másik típust a kijevi Barlangkolostor képviselte, amelyet a közösség adományaival a világtól elvonult szerzetesek alapítottak. Céljuk az aszkézis, megszabadulni a világi kötelékektől és elmélkedéssel, imával felkészülni a túlvilági életre. Szabályaik a belső differenciálódás nyomán formálódtak, de erős kötelékek helyett inkább a „vadonba” kirajzó újabb csoportok jeleztek a *remetekolostorok* terjedését. A mongol időkig 68 ilyen monostort emlegetnek a korabeli feljegyzések, de szabályzataikról nincsenek pontos ismereteink.

Újabb irányzatot jelentett a 14. században a Szergij barát által alapított Szent-háromságról elnevezett monostor (a Troice-Szergijev), amely feloldotta a remeték világtól való elzárkózását és a szigorúbb bizánci regulákat igyekeztek meghonosítani.

A 15. században a kolostorok védelmébe menekülő nemesek új szemléletet hoztak a szervezeti élet és a monostorok gazdasági megalapozása szempontjából. A reformok tudatos kezdeményezője Jozsif Volockij volt, aki nemesi családból fiatalon került a tatár Pafnutij által alapított közösségbe. Az alapító után átvette a monostor vezetését, tapasztalatokat gyűjtött a meglévő rendházakban és 1479-ben új alapítványt hozott létre Borisz Volockij herceg (III. Iván testvére) birtokán. További adományokkal jelentős anyagi bázist tudott kialakítani. A gazdag monostor vonzotta a bojár családok tagjait. A munka és elmélkedés a rend belső tagolása szerint oszlott meg, de önfenn tartók voltak a közösség minden tevékenységében. Gondot fordítottak a szerzetesek „Jelki épülésére” és Jozsif eretnekeknek minősítette a nézeteikkel nem egyező tanításokat.

A remetekolostorok megújítója volt Nil barát, akinek az Athosz-hegy szerzetesei szolgáltak eszményképül. Cselekvésük alapja az „okos imádkozás”, a világtól elfordult metafizikus szemlélődés, aszkézis, a földi javak és a hatalom megvetése volt. Tagadták a szertartások jelentőségét, istentiszteletet csak ünnepnapokon tartottak, de tanulmányozták a szent könyveket, az egyházatyák tanításait. Tiszteletben tartották az egyéniséget, az emberi tulajdonságok különbözőségét. Az új monostort a Volga-vidéken, a Szorka folyó mellett erdős-mocsaras helyen szervezték – innen az alapító neve: Nil Szorszki.

Nil irányzata egy ideig nem okozott zavart, mivel közömbös volt a politikai hatalommal szemben – a birtokszerzés nem érdekelte. Jozsif Volockij viszont a gazdag egyházat a hatalom érdekében tartotta szükségesnek. Az egyházat – és nem a nagyfejedelmet – tartotta az isteni hatalom letéteményesének. Így került szembe Jozsif mind a novgorodi eretnekekkel, mind a Nil-féle „önzetlenek” tanításaival. De az egyház főisége alapján szembe került a politikai hatalommal is – hirdetvén, hogy a cár Isten szolgálója, akinek a tiszteletet csak emberként kell megadni. Sőt, ha a cár Istennel szembe kerül, vele is szembe kell szállnunk, mert akkor az ördög szolgálója. Első lépésként Jozsif Zoszima metropolitát nyilvánította eretneknek, aki az érsekkel szemben az eretnek papokat támogatta Novgorodban. Amikor 1492-ben nem következett be a megjósolt világvége, Zoszima az új, 8. évezredet a harmadik Róma diadalának nyilvánította. A jogfolytonosság nyilvánvaló: miután Róma, majd Konstantinápoly áldozatul esett a gonosz uralmának, elküldte Isten az egész pravoszláviának Ivan Vasziljevics nagyfejedelmet, egész Oroszország urát és egyeduralkodóját, Konstantin-város cáriját, az Uj-Konstantin-Moszkva városának. Zoszima ezzel főpapi méltóságában ismerte el a

mindenki felett álló cár hatalmát. Bár az intrikák mind a nagyfejedelem udvarában, mind az egyházi irányzatok között folytatódtak, az 1551-es egyházi zsinat jogilag is teljessé tette a cár hatalmát, szűkítette a monostorok kereteit és a szolgáló népek felett a rendelkezés jogát. Az egyház vagyonának egyrészét szekularizálta, az egyházat a politikai hatalom ellenőrzése alá helyezte. A birtokokkal a cár rendelkezett – a szolgáló nemesség érdekében.

Egyháztörténeti szempontból el szokták különíteni a patriárkátus időszakát, amely a Rurik-dinasztia kihalását követő Borisz Godunov idején kezdődik 1587-ben, amikor Jób metropolita minden külső egyházi jóváhagyást mellőzve, felvette a metropolita címet. Ezzel ötödik metropolitaként Moszkva felsorakozott az *önálló orthodox egyházak* mellé. Az időszak végét az 1700-as év – az orosz abszolútizmus kialakulása és az állami szervezetként működő Szinódus kialakítása fogja jelezni.

A közébeső száz esztendőben két patriárka hagyott maradandó nyomot az orosz egyházszerkezeten. Filaret (1619–1634), mint az ifjú Romanov cár apja és az egyház vezetője, tevékenységét a megrendült állam és politikai hatalom megszilárdítása érdekében irányította. Az ő idejében az eretnokség politikai problémaként jelentkezett, mivel a lengyel–orosz háborúk során megszerzett területeken el kellett határozni az orthodox, uniós és római katolikus lakosságot a paulikanus, arianus és hasonló szektákat. Meg kellett határozni az utóbbiakhoz való viszonyt. Filaret az 1620-as egyházi gyűlésen úgy nyilatkozott, hogy a lengyel–litván területen élő oroszok igazhitűek, mert az eretnek keresztelés nem érvényes (nem keresztelés). A szektásokat újrakeresztelték, de a „pápstákat” eltávolítás és eretnokség vádja alá helyezték, és különböző megtorlásokkal éltek velük szemben.

Filaret után is a hatalom érdekeit szolgálták az egyház vezetői. Az 1649-es törvénykönyv elsősorban az állam hatalmát és egységének érdekeit szolgálta. Koncentrálta a hatalom köreit és megszüntette az egyházi és magánbirtok adómentességét. A főbenjáró ügyeken kívül azonban meghagyta az egyházi bíraskodást az egyházi birtokon élő szolgálók – egyháziak körében, de a privilegizált csoportokat kivonták az egyház felügyeletéből. A háborús idők szorítása miatt a kincstár alkalom szerint, majd a Monostorok Hivatalának felállításával nemcsak ellenőrizte, hanem rendszeresen igénybe is vette az egyházi jövedelmeket.

Amikor Nikon került a patriárka székébe (1652–1658), személyében olyan egyházi vezető került előtérbe, aki felkészültsége és hatalmi ambíciói birtokában tudatosan törekedett az egyházi hatalom elsőségére. Az alacsony sorból fokozatosan az egyházi méltóság csúcsára emelkedett vezető nagy befolyásra tett szert Alekszej cár mellett, és patriárka méltóságát fényűző szertartásokkal is növelte. A cár Nikon irányában megnyilvánuló jóindulatát jelezte, hogy az egyházi birtokok korlátozása ellenére a patriárka birtokai 10 ezerről 25 ezer udvarra növekedtek. Nikon három monostort építtetett és ő volt az első vezető, aki a cár megkérdése nélkül mozdított el – és nevezett ki egyházi vezetőket. Egyetértett a cárral és reformer tanácsadóival a bojár-adminisztráció visszaszorításának szükségességében.

A bojár vezető réteg azonban erősebbnek bizonyult Nikonnál. Az ellenzék sorait és a néphangulatot erősítették a Nikon által száműzött klerikusok, akik a hagyományos egyszerű szertartások mellett voltak. A cár családja és a hatalom felső köre félt a hatalom gyengülésétől és cselekedett. Egy fényűző szertartáson a helyőrség parancs-

noka Nikonnak fejére olvasta letaszítását a hatalomról: „Te semmibe vetted a cár fellegét, és magadat emelted Nagy Uralkodónak, de nálunk csak egy Nagy Uralkodó létezik – a cár.” Nikon önténtes száműzetésbe vonult (1658–67). A cár 1660-ban a patriarkák részvételével zsinatot hívott össze Nikon elítélésére és leváltására. Ez a zsinat azonban csak az uralkodó megsértésében találta őt elmarasztalhatónak. Az 1666-os egyházi bíróság, amelyet hazai résztvevők alkottak, a bojár adminisztrációnak megfelelően előre megegyezett Nikon bűnösségében, és a patriarka tisztól való megfosztásában. Ez azonban nem odázhatta el a szertartásrend és a liturgikus könyvek felújítását, ami az egyháziak és hívők táborát szétszakította, majd a régi formákhoz ragaszkodó, „óhitűeket” további csoportokra tagolta.

A századvég valódi problémája a Moszkvai Államnak birodalom méretűvé növekedése volt. A szolgálati rendre alapozott hivatalszervezet nem tudta átfogni az óriás méretű ország területét. Joakim patriarka (1674–1690) gyakorlatias lépésekkel próbálta egységessé tenni a püspökségek igazgatását, de a 15 püspökség a megnövekedett területhez elégtelennek bizonyult. Az átfogó szervezet kiépítéséhez legalább 100 püspökségre lett volna szükség, de az elhatározott 10 újból is csak 1 püspökség szerveződött 1682-ig. A püspökségek szerény birtokai nem bírták el a további aprózódást. A század végéig négy új püspökség szerveződött: Usztjug, Holmogor, Tambor és Voronyezs városokban. A patriarkális korszak végén az egyházszervezet 23 székhellyel rendelkezett, ahol az átszervezések nyomán a patriarka vezetése alatt 13 metropolita, 7 érsek és 2 püspök működött. 1686-ban ezekhez csatlakozik a kijevi metropolita 4 püspökséggel.

Az egyház az abszolutizmus viszonyai között

A századvég átszervezései egy átfogó rendezés szükségességét sejtették. Az egyházszervezet is tükrözte a társadalmi feszültségeket. Oroszország is bekerült az európai hatalmi ellentétek feszültségének körébe, de az állam hatalmi szervei nem voltak felkészülve e feladatokra. Az állam monopolista politikája nemcsak a polgári létforma kibontakozását gátolta, hanem a munkaerő helyhez kötésével olyan gazdasági-szociális feszültségeket teremtett, amelyek feloldása csak az adott létformából való meneküléssel vált megoldhatóvá. A földhöz kötött lakosság szökése és a *szekták* elszaporodása egyaránt a társadalmi problémák növekedését jelezte.

Növekedett a kóborló szerzetesek tömege, akiknek felülegelet alá helyezése érdekében az 1683-as gyűlés hozott határozatot. Itt határoztak a monostorok védnöksége alá került birtokok kisajátításáról – de történtek olyan esetek is, hogy világiak sajátították ki a monostorok birtokát. Az állam is áthárította az egyházra a nehezen viselhető terhek egy részét. Így az orosz–lengyel háborúk sebesültjeinek gondozását az egyházi intézményekre bízta. Anyagiak hiányában az egyházi főiskola működését sem tudták Moszkvában biztosítani.

I. Péter reformjai lényegében a régi igazgatás rendjét törték át, és tudatosan ke-resték az átfogó rendezést még akkor is, ha a reform egyes lépéseit a konkrét feladatok

jobb megoldása serkentette. Péter tudatában volt annak, hogy egy hatalmas birodalom uralkodója, és a hatalmi rendszer átalakításában az egyházszervezet a megoldandó feladatoknak egy részét jelentette számára. A birodalom lakossága Péter idején 21 millióra tehető, akik között mintegy 15 millió volt a pravoszláv, amely szám azonosítható az orosz lakossággal. Az egyház intézményeivel a cár elsősorban, mint jelentős jövedelemforrásokkal számolt, hiszen a korábbi uralkodók is igénybe vették ezeket. 1701 elején rendeli el Péter a *Monosotorok Hivatalának* felállítását, amelyben az ügyintézés a kinevezett bürokratikus testület dolga. A hivatal vezetője Muszin Puskin bojár, aki mellett 2-3 érsekkel ún. „felvilágosult tanács” ülésezik, de a rendelkezéseket az uralkodó nevében adják ki. Péter több megértést várt a művelt egyházi vezetőktől, de az egyháziak csak érdekeik korlátozását látták az intézményben.

I. Péter a kor szellemében az uralkodó cselekedeteinek indítékát a nép javának szolgálatában látta. Mint abszolút uralkodónak, nem volt szüksége az egyház jóváhagyására, de kereste az elvi indokokat egyházpolitikájának kialakításához. A körülötte levő klerikusok közül Feofan filozófust említik, aki egyházi hagyományok alapján bizonyította az uralkodó teljes függetlenségét: A püspökök mellőzhetők az ügyintézésben, csak megfigyelő, „örszem” szerepük van, a lelkek pedig a pásztorokra vannak bízva. A tanítás kétségtelenül tartalmaz reformációs elemeket az egyházi hierarchia mellőzésével.

1720-ban ez a Feofan kapta feladatul a kollégiumok szabályzata sorában az Egyházügyek Kollégiumában a reglament kidolgozását. Az intézményen belül a szabályzat szerint az Egyházi Tanács vezette a hivatalt, a kollégium pedig az ügyintéző bürokráciát jelentette. Ezzel az orosz orthodox egyház legfelső vezető szerve a *Kollégium*, amely a külföldi patriarchátusokkal is kapcsolatban állt.

A tervezet szokatlansága és az egyházi hierarchiával ellentétes volta gyorsan kitért, de az állami igazgatás rendszerébe be kívánták építeni az egyházszervezetet. 1721 februárjában a kollégiumok megnyitása után az egyházi intézményt rövidesen átalakították *Szent Szinódus* néven, amely figyelembe vette az egyházi hierarchiát – de az intézmény állami jellegét is hangsúlyozták. Így a Szinódus átvette a patriarchátus jogkörét, de kollégiumának tanácskozása kisebb hatókörű, mint a korábbi egyházi gyűlésé volt. A Szinódus hatáskörét végül az egyház sajátos feladatai formálták ki, mivel itt gyűjtötték össze a más hivatalokban kezelt egyházi ügyeket. Így kerültek vissza az egyházi intézmény hatáskörébe mindazon ügyek, amelyeket Péter a Szenátus irányítása alá vont (szakadárok, eretnekek, máshitűek ügyei, külföldiek templomai, iskolák, tipográfiai felügyelet stb.). Mindebből következett, hogy a Szinódus több, mint bármely ügyekre szakosodott kollégium és az 1721. március 15-én kiadott rendelet a Szent Szinódust a Szenátussal teszi egyenrangúvá.

A Szinódus megalakulásáról és hatásköréről Péter azonnal értesítette a konstantinápolyi patriarchát, hangsúlyozva, hogy az egyházi tanács legfelső testületéről van szó, amelyben az egyházi vezetők kellő létszámban részt vesznek, és a szentegyház dogmái szerint irányítják az egyházi ügyeket: – „amire magas is esküt tettem a Székesegeyházban – írja Péter – megcsókolván a keresztet, aláírásommal köteleztem magamat ezek betartására”. Egyben kérte ezekről tudósítani az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriarchákat, kérvén, hogy a Szinódussal teremtsenek kapcsolatot, ahogy korábban ezt minden oroszok patriarchájával tettek. A patriarchák válasza aggodalmat, de egyet-

értést fejeztek ki a diplomácia nyelvén, ami a legalitást biztosította az egyházi reformokhoz. (Kartasev II. 364–367). Nem kétséges azonban, hogy e szervezet az egyház teljes alárendelését jelentette az államnak.

1722-ben kiadtak egy rendeletet, amely a Szenátust a törvények értelmezőjének és őrzőjének nevezi, és elrendeli, hogy a legfontosabb ügyekben a Szenátus és Szinódus együtt határozzon, „Ő császári Felségének rendeletei szerint”. Mivel a meghatározás pontatlan, a hatáskörök finomítása a következő uralkodókra várt. Péter közvetlen utódai azonban nem folytatták a reformok e vonalát. Az igazgatásban visszatértek a régebbi hivatalok rendszeréhez. A Szenátust Erzsébet állította vissza az államigazgatás központi szerveként. A reformok továbbfejlesztése II. Katalinra várt, aki I. Péter vonalát követve, a Szent Szinódust a politikai hatalomnak alárendelt intézményként kezelte, bár a dualizmus jellegét hangsúlyozva, együtt emeltette a Szenátus és Szinódus palotáját a Néva partján.

II. Katalin nevéhez fűződik az államegyház teljessé tétele 1762-ben, amikor az egyházi birtokok adózó parasztjait „gazdálkodási” objektumokká tette, az egyházi vagyont állami ellenőrzés alá vonta, és jövedelmeit kisajátította. Az egyház ellátásáról kárpótlásul az állam gondoskodott – ahogy az államot szolgáló nemességről is. Az államigazgatás későbbi reformjai nem érintették az állam és az egyház viszonyát. Az alárendelt helytlen majd csak az 1917-es forradalom változtatott, de az állam és egyház szétválasztása nyomán nem történt intézkedés az egyházi intézmények anyagi alapjának kialakítására.

Az egyháztörténészek úgy vélekednek, hogy az orosz egyház szűkös anyagi viszonyai eleve meghatározták a klerikusok alárendelt helyzetét, de az egyház tekintélyének romlását és a szakadár eretnek mozgalmak terjedését is befolyásolta ez a gazdasági kiszolgáltatottság. Az egyház alárendelt helyzetében az eredendő okot a bizánci hagyományokban kell keresnünk, de az anyagi javak szekularizálása mindig a válságos helyzetekben került előtérbe, amikor az állam egyéb bázisai kimerültek. Amikor nyugalmas esztendő következtek, az egyház anyagi erőgyűjtése is teret kapott – hiszen ezek nélkül újabb kisajátítások sem kerülhettek volna szóba. Az orosz egyház története csak a társadalom egészének fejlődésvonalában érthető, de kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés sajátos vonalát képviseli.

Irodalom

Avvakum protapópa önéletrajza. Bp. 1974.

Berei Feriz: Az orthodox kereszténység. Bp. 1975.

A bizánci irodalom kistükré. Bp. 1974.

Broncs-Brujevics, Vladimir: Istennek törvénye – vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1982.

Darkó Jenő: Császárimádó Róma – képpromboló Bizánc. Bp. 1977.

Kartasev, A. V.: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi I–II. köt. YMCA Press, Paris, 1959.

Kljucsevszkij, V. O.: Cerkov i Rosszija, YMCA Press, Paris, 1969.

Uő.: Podusnaja podaty i otmena holopsztva v Rosszii.

Ö. M. 7. köt. Moszkva, 1959.

Nikolszkij, N. M.: Isztorija russzkoj cerkvi, Moszkva, 1953.

Novoszelcev, A. P. etc.: Pustyj razvitija feodalizma. Cikkgyűjtemény, Moszkva, 1972.

Religia i cerkov v isztorii Rosszii. Cikkgyűjtemény, Moszkva, 1975.

Az orosz irodalom kistükré. Bp. 1981.

Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.

H. Tóth Imre: Konstantin Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981.

Wallace, D. Mackenzie: Russia – az orosz birodalom ismertetése I–II. köt. Bp. Franklin, 1878.